

War and the Will of Women's Emergence

Asiye Akhondghorghi

Lecturer at Seminary and University

asiye.akhond@yahoo.com

Abstract

War has always served as one of the most intense and complex trials of human history, acting as a catalyst for profound transformations in social, cultural, and individual structures. Within this context, the presence of women in warfare—particularly within the cultural and historical fabric of Iran—reflects conceptual and practical shifts regarding gender roles in critical situations. By demonstrating courage and steadfastness in confronting war, women have acted not merely as peripheral, behind-the-scenes players, but as active and influential agents. This study examines the roles of women during various periods, including the Revolution and the Sacred Defense era. Utilizing a descriptive-analytical method and drawing upon library resources and historical documents, this research seeks to analyze how women's agency amidst the turmoil of events has shattered traditional gender stereotypes and established a new paradigm of the "ideal woman" (Zen-e Taraz) within the country's public and political spheres. The findings indicate that the comprehensive participation of women—ranging from direct presence in operational zones and logistical support to medical relief and the management of the cultural front—has not only been a necessity for the survival of social structures during times of crisis but has also served as a platform for identity formation, political maturity, and the advancement of their social status.

Keywords: War, Women, Will, Emergence, Ramadan War

الحرب وإرادة ظهور المرأة

آسية أخوندقورقي

مدرس في الحوزة والجامعة

asiye.akhond@yahoo.com

المخلص

لطالما كانت الحرب واحدة من أشد الاختبارات تعقيداً في تاريخ البشرية، حيث مهدت الطريق لتحولات عميقة في البنى الاجتماعية والثقافية والفردية. وفي هذا السياق، فإن حضور المرأة في ميادين الحرب، ولا سيما في النسيج الثقافي والتاريخي لإيران، يعكس التحولات المفاهيمية والعملية تجاه أدوار النوع الاجتماعي (الجنس) في المواقف الحرجة. فمن خلال الشجاعة والصمود في مواجهة الحرب، لم تكتفِ النساء بدور اللاعبين الثانويين خلف الكواليس، بل برزن كفاعلات مؤثرات ونشاطات. يتناول هذا البحث دور المرأة في فترات مختلفة، بما في ذلك الثورة وإبان فترة الدفاع المقدس. وبالاعتماد على المنهج الوصفي التحليلي والاستعانة بالمصادر المكتبية والوثائق التاريخية، يسعى البحث إلى تحليل كيفية قدرة الفاعلية النسائية وسط دوامة الأحداث على تحطيم الصور النمطية الجندرية التقليدية، وترسيخ نموذج جديد لـ "المرأة النموذج" (المرأة المتكاملة) في الفضاء العام والسياسي للبلاد. وتظهر نتائج البحث أن المشاركة الشاملة للمرأة — بدءاً من الحضور المباشر في المناطق العملية، مروراً بالدعم اللوجستي والإغاثة، وصولاً إلى إدارة الجبهة الثقافية — لم تكن ضرورة لبقاء البنية الاجتماعية في أوقات الأزمات فحسب، بل تحولت أيضاً إلى منصة لتشكيل الهوية، والنضج السياسي، والارتقاء بالمكانة الاجتماعية للمرأة.

الكلمات المفتاحية: الحرب، المرأة، الإرادة، الظهور، حرب رمضان (الدفاع المقدس)

جنگ و اراده ظهور زنان

آسیه آخوندقرفی

مدرس حوزه و دانشگاه

asiye.akhond@yahoo.com

چکیده

جنگ همواره به عنوان یکی از شدیدترین و پیچیده‌ترین آزمون‌های تاریخ بشریت، زمینه‌ساز دگرگونی‌های عمیق در ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و فردی بوده است. در این میان، حضور زنان در عرصه‌های جنگ، به ویژه در بافت فرهنگی و تاریخی ایران، بازتاب تحولات مفهومی و عملی نسبت به نقش جنسیت در موقعیت‌های بحرانی بوده است. زنان با جرأت و ایستادگی در رویارویی با جنگ، نه صرفاً به عنوان بازیگران فرعی پشت صحنه، بلکه به عنوان کنشگران فعال و تأثیرگذار، نقش‌آفرینی کرده‌اند. در این مجال به نقش زنان در برهه‌های مختلف از جمله انقلاب و جنگ رمضان پرداخته می‌شود. در این مجال به نقش زنان در برهه‌های مختلف از جمله انقلاب و دوران دفاع مقدس پرداخته می‌شود. این پژوهش با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و اسناد تاریخی، در پی واکاوی این پرسش است که چگونه کنشگری زنان در کوران حوادث، کلیشه‌های جنسیتی سنتی را در هم شکسته و الگوی نوینی از زن تراز را در سپهر عمومی و سیاسی کشور تثبیت کرده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مشارکت همه‌جانبه‌ی زنان، اعم از حضور مستقیم در مناطق عملیاتی، پشتیبانی‌های لجستیکی، امدادگری و مدیریت جبهه‌ی فرهنگی، نه تنها ضرورت بقای ساختار اجتماعی در دوران بحران بوده، بلکه به بستری برای هویت‌یابی، بلوغ سیاسی و ارتقای جایگاه اجتماعی آنان بدل گشته است.

کلیدواژه: جنگ، زنان، اراده، ظهور، جنگ رمضان

مقدمه

زنان نیمی از پیکره اجتماع می باشند؛ شخصیت، رفتار، فرهنگ و اندیشه شان بی گمان در شکل گیری جامعه انسانی نقش مهمی را ایفا می کند. قرآن کریم جریان نجات موسی از چنگال فرعونیان به دست مادر و خواهر را به تصویر کشیده است تا همگان به عظمت شخصیت زنان احترام بگذارند: «و ما به مادر موسی وحی کردیم که او را شیرده و چون بر او بیمناک شدی، او را در دریا بینداز و مترس و غمگین مباش که ما او را به توباز می گردانیم و او را از پیامبران قرار می دهیم». (قصص، ۷) مادر موسی وقتی به امر پروردگارش فرزندش را به نیل انداخت به خواهر موسی گفت: صندوق را دنبال کن؛ اگر مقصد نهایی اش قصر فرعون بود پیشنهاد دایه بده و بگو: آیا شما را بر خانواده ای راهنمایی کنم که برای شما از وی سرپرستی کند و خیرخواه او باشد؟ (قصص، ۱۱) خواهر موسی آن را پذیرفت و رسالت خود را به نحو مطلوب به پایان برد و موجب نجات موسی شد و از این لحظه به بعد پای زنی دیگر در میان است که با اصرار در متقاعد کردن فرعون موجب تحول جامعه بشری در آینده می شود: و همسر فرعون گفت: او را نکشید که او روشنی چشم من و توسست. شاید به ما سودی برساند یا او را به فرزندی بگیریم. (قصص، ۹) از این رووی اساسی ترین نقش در استقرار دولت الهی موسی در دربار فرعون را ایفا نمود که سرانجام منجر به نابودی حکومت جور و اقتدار بنی اسرائیل شد. البته در موارد دیگر نیز قرآن از زنان و نقش آنها یاد کرده؛ و نقش های

سیاسی و اطلاعاتی از آنان را در قرآن بیان کرده است. علاوه بر قرآن و آموزه های دین، در سیره و سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز زنان به ایفای نقش های متعدد از جمله حضور در جبهه و جنگ داشته اند که گزاره های تاریخی بسیاری بر این امر دلالت دارد.

۱. زنان و جنگ در صدر اسلام

زنان در صدر اسلام، در صحنه های مختلف اجتماعی، سیاسی و نظامی حضوری فعال داشته و به عنوان عنصری کارآمد و مفید، در دفاع از اسلام و حکومت اسلامی نقش های مهمی را ایفا می کردند.

با توجه به اینکه قوانین اسلام متناسب با ساختار وجودی مردان و زنان است، در شرایط مختلف جنگ، وظایف متفاوتی برای آنان تعیین نموده است. بیان نقش زنان در جنگهای صدر اسلام در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله می تواند راه گشای امت در شرکت هر چه بیشتر آنان در نبرد با استکبار جهانی باشد. تاریخ جنگهای صدر اسلام، بیانگر و شاهد آن است که مسئولیت معالجه مجروحان جنگی به زنان واگذار می شده است. امّ عطیه می گوید: «من در هفت غزوه به همراه پیامبر صلی الله علیه و آله شرکت کردم و علاوه بر انبارداری، معالجه مجروحین جنگی را نیز عهده دار بودم». (ابن سعد، ۱۳۶۹، ج ۸، ص ۴۴۵؛ عسقلانی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۴۷۱).

سماعه از امام باقر علیه السلام یا امام صادق علیه السلام نقل می کند که پیامبر صلی الله علیه و آله جهت معالجه

مجروحان، زنان را نیز به جنگ فرا می خواند؛ از غنائم چیزی به آنها نمی داد، لکن مبلغی به ایشان عطا می کرد». (کلینی، ۱۴۰۵، ج ۵، ص ۴۵؛ ترمذی، بی تا، ج ۴، ص ۱۲۶).

در برخی متون تاریخی آمده است که هنگام عزیمت به سوی جنگ، برخی از زنان به صورت گروهی یا فردی، خدمت پیامبر ﷺ رسیدند و برای کمک به رزمندگان و معالجه مجروحان، تقاضای حضور در جنگ کردند؛ پیامبر ﷺ اجازه فرمودند. مهم ترین آن شرکت حضرت فاطمه ﷺ در جنگ احد، است؛ آنگاه که آن حضرت به احد آمده بود، پیامبر ﷺ مجروح شده بود و خون زخم صورت مبارکش بند نمی آمد، حضرت زهرا ﷺ به معالجه پدرگرامی پرداخت. واقدی در این باره چنین می گوید: «فاطمه ﷺ چهره پیامبر ﷺ را می شست و علی ﷺ با سپر خود آب می ریخت؛ ولی خون باز نمی ایستاد. حضرت فاطمه ﷺ قطعه حصیری را سوزانید و خاکستر آن را بر زخم پاشید تا خون بند آمد؛ نیز نقل شده است که با پشم سوخته آن را معالجه کرد». (واقعی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۵۰).

از دیگر مسئولیت هایی که زنان عهده دار آن بودند، وظیفه پرستاری از بیماران جبهه بود. پیامبر ﷺ همه نیروهای کارآمد را در جبهه به کار می گرفت و زنانی چون امّ عطیه، معاذه غفاریه، لیلای غفاریه، و امّ سنان اسلمیه را به جبهه می برد تا علاوه بر مسئولیت معالجه مجروحین، وظیفه پرستاری بیماران را نیز عهده دار باشند. (دخیل، ۱۴۱۲، ج ۵، ص ۶۱؛ عسقلانی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۴۰۲؛ محلاتی، بی تا، ج ۳، ۴۱۰).

در جنگ احد، تعدادی از نیروهای مسلمان فرار کرده بودند و پیامبر ﷺ با تنی چند از یاران نزدیک خود، در برابر هجوم دشمن مقاومت می کرد. وضعیت سختی پیش آمده بود که چهارده تن از زنان مسلمان برای یاری رزمندگان روانه جبهه احد شدند. واقدی می نویسد: «محمد بن مسلمه، همراه زنان به جستجوی آب پرداختند. اینان چهارده نفر بودند که فاطمه علیها السلام دختر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز با ایشان بود. زنان آب و غذا را بر پشت خویش می بردند و به درمان مجروحان می پرداختند و به آنان آب می دادند». (واقدی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۴۹)

علاوه بر اینها روایاتی در باب آشپزی و طبخ غذا می باشد؛ ام عطیه گوید: «با رسول خدا صلی الله علیه و آله در هفت جنگ شرکت کردم و یکی از وظایفم تهیه غذا برای رزمندگان بود». (ابن سعد، ۱۳۶۹، ج ۸، ص ۴۵۵؛ ابن حنبل، بی تا، ج ۴، ص ۸۴).

ام ابیه گوید: «یکی از کارهای ما در جنگ خیبر تهیه دارو برای معالجه رزمندگان مجروح بود». (متقی هندی، ۱۴۱۹، ج ۴، ص ۳۴۵).

ام ابیه ضمن برشمردن فعالیت های خود در جنگ خیبر؛ گوید: «و نناول السهم»: یعنی تیرها را برای رزمندگان فراهم می کردیم». (ابن اثیر، ۱۴۲۷، ج ۵، ص ۵۸۴).

ربیعہ دختر معوذ بن عقرء، از زنان متعهدی است که چنین مسئولیتی را عهده دار بود. وی می گوید: «آنگاه که با رسول خدا صلی الله علیه و آله در جنگی شرکت می جستیم به رزمندگان خدمت کرده، آنان را سیراب می کردیم و مجروحان را به مدینه انتقال

می دادیم». (ابن اثیر، ۱۴۲۷ه، ج ۵، ۴۵۱؛ دخیل، ۱۴۱۲ه، ج ۱، ص ۴۴۲)

۲. جنگ و زنان معاصر

الف: نقش زنان در انقلاب اسلامی

حضور استوار زنان را در صحنه های قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی بسیار چشمگیر می باشد. زنان، نه تنها در پیروزی انقلاب اسلامی سهم بزرگی ایفا کردند، بلکه در تثبیت نظام جمهوری اسلامی و تداوم انقلاب اسلامی حرف نخست را زدند و با حضور در صحنه گوناگون انقلاب اسلامی، توطئه های دشمنان را نقش بر آب ساختند. زن ایرانی که براساس اعتقادات مذهبی، زمینه های لازم را داشت؛ از حاشیه به متن جامعه آمد. جامعه زنان مسلمان و متعهد ایرانی برپایه ایمان و عفت و صبر و هوش، حقیقت را دریافت کرده و با تلاشی روزافزون درصدد جبران عقب ماندگی های گذشته برآمد.

امام خمینی شناخت و فهم زن مسلمان ایرانی را ستوده و می فرماید: «اینجانب به زنان پرافتخار ایران، مباحات می کنم که تحولی آنچنان در آنان پیدا شد که نقش شیطانی بیش از پنجاه سال کوشش نقاشان خارجی و وابستگان بی شرافت آنان، از شعرای هرزه گرفته تا نویسندگان و دستگاه های تبلیغاتی مزدور را نقش بر آب نمودند، و اثبات کردند که زنان ارزشمند مسلمان دچار گمراهی نشده و با این توطئه های شوم غرب و غربزدگان آسیب نخواهد پذیرفت». (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۴، ص ۳۱۶).

ب: در هشت سال دفاع مقدس

در طول هشت سال دفاع مقدس شیرزنانی که با رشادت و شهامت وصف ناشدنی حضوری مؤثر در جنگ داشتند، و در پیروزی این انقلاب و نظام نقش آفرینی کردند. از مهم‌ترین جلوه‌های حضور بانوان ایرانی در دفاع مقدس نقش پشتیبانی و خدماتی آنان و فراهم آوردن تدارکات لازم برای رزمندگان در جبهه‌های جنگ بود. در آغازین روزهای تهاجم دشمن بعثی، بیشترین خدمات به صورت خودجوش و کمتر سازمان یافته در مراکزی نظیر مساجد، حسینیه‌ها، مدارس و غیره با مشارکت فعال بانوان صورت می‌گرفت.

رهبری شهید در این باره چنین فرمودند: «اگر در جنگی که هشت سال بر ما تحمیل شد، زنان ما، بانوان کشور ما در میدان جنگ، در عرصه‌ی عظیم ملی حضور نمیداشتند، ما در این آزمایش دشوار و پرمحنت پیروز نمیشدیم».^۱

جنگ ۱۲ روزه

از جمله مراکزی که هدف حملات ناجوانمردانه دشمن قرار گرفت رسانه ملی بود، حرکت و استقامت مؤمنانه و شجاعانه مجریان بانوی رسانه ملی که در حین حمله به وظیفه خطیر اطلاع‌رسانی خود ادامه دادند؛ این بانوان کم‌نظیر، در شرایطی که دشمن غاصب و کودک‌کش با بمباران مراکز رسانه‌ای سعی در ایجاد رعب و وحشت و سکوت صدای حق داشت، مکرانان را تبدیل به تهدیدی علیه خودشان کرده، با شهامت و وقار، رسالت تبیینی و رسانه‌ای خود را به بهترین

۱. <https://farsi.khamenei.ir/newspart-print?tid=۴۰۰۴&npt=۲> اجلاس جهانی «زنان و بیداری

شکل ایفا کردند و پیام مقاومت و شکست ناپذیری ملت ایران را به جهانیان مخابره نمودند.

ج: در جنگ رمضان

در همان روزهای ابتدایی جنگ، فضای عمومی شهرها تحت تأثیر اخبار و تحولات میدانی قرار گرفت. در این میان، تجمع گروه‌هایی از زنان و دختران در برخی خیابان‌ها و میادین، به یکی از جلوه‌های قابل توجه واکنش اجتماعی تبدیل شد. این حضورها، بیشتر با هدف اعلام همدلی، حمایت از امنیت ملی و تأکید بر انسجام اجتماعی شکل گرفت. یکی از ویژگی‌های قابل توجه این حضور، تنوع سنی و اجتماعی شرکت‌کنندگان بود؛ از دختران جوان تا زنان میانسال، همگی در کنار یکدیگر قرار گرفته بودند. این هم‌نشینی نسلی، از نگاه تحلیل‌گران اجتماعی، نشانه‌ای از شکل‌گیری نوعی «همبستگی فراگیر» در شرایط بحرانی است.

تجمع دختران و بانوان در روزهای موسوم به «جنگ رمضان»، جلوه‌ای از واکنش اجتماعی در شرایط بحرانی است؛ حضوری که در کنار ابعاد حمایتی، نشان‌دهنده نقش فعال زنان در شکل‌دهی به فضای عمومی و تقویت انسجام اجتماعی به شمار می‌رود. این حضور فعال، نشان‌دهنده توانمندی زنان در مواجهه با وضعیت‌های استثنایی است؛ وضعیتی که در آن قواعد عادی جامعه دچار بحران می‌شود و امکان ظهور ظرفیت‌های بالقوه افراد فراهم می‌گردد. باید گفت که آگاهی و قدرت زنانه، با ریزترین و جزئی‌ترین اتفاقات زندگی روزمره عجین است و از همین رو تجلی اراده زنانه در جنگ در تمامی صحنه‌های زندگی

جاری است. از اراده زنانی که حس مادری را در صحنه اجتماع با تهیه افطاری برای رزمندگان متجلی می‌کنند؛ تا مادرانی که دست در دست بچه‌های کوچکشان زیر بمباران شهرها به خیابان می‌آیند تا از فرزندان جان برکف کشورشان دفاع کنند و آرامشی باشند برای قلب رزمندگان؛ تا مادرانی که کودکان را با قصه‌های رشادت دلیرمردان این مرز و بوم آرام می‌کنند؛ تا برگزاری جلسات خانگی دعا و استغاثه برای پیروزی فرزندان میهن... اینها همه تجلی اراده زنانه است که عقل و احساس را در هم آمیخته تا مادری و زنانگی و مراقبت اجتماعی و الفت بخشی را در سطح جامعه متجلی کند، و در هنگامه جنگ جامعه را آرام و قوی نگاه دارد. زنان ایرانی در این شرایط، نه تنها به تقویت پایداری نظام جنگی کمک کرده‌اند، بلکه خود با عبور از محدودیت‌های جنسیتی، الگوی جدیدی از مشارکت اجتماعی و هویتی را ارائه داده‌اند. با توجه به ظهور اراده زنان در زمان جنگ و بحران به صورت گذرا به نقش زنان در عرصه‌های مختلف پرداخته می‌شود.

این تجلیات اراده زنانه، نقش مهمی در ناکام گذاشتن مکر دشمنان دارد. چرا که یکی از مهم‌ترین ابزارهای دشمن برای پیروزی در جنگ القاء ترس و ناامیدی و ناکامی است. در واقع دشمن با جنگ شناختی، اراده یک ملت را نشانه گرفته و اینجاست نقش بی بدیل زنان آشکار می‌شود. چرا که ترس و ناامیدی از مقوله احساسات و عواطف است؛ بنابراین مقابله با آن نیز نمی‌تواند بدون توجه به ساحت عواطف و احساسات انسانی انجام شود، و نقش زنان در مدیریت احساسات و عواطف یک جامعه نقشی بی بدیل و انکارناپذیر است. زنان و مادرانی که با تکیه بر باورهای عمیق و آگاهانه، در هنگامه جنگ در مقابله با

هراس افکنی دشمن، در همه لایه های زندگی فردی و اجتماعی شان، آرامش را به خانواده و جامعه شان منتقل می کنند تا در هنگام بمباران هم استوار در میدان باقی بمانند، در یکی از مهم ترین عرصه ها در حال مقابله با دشمن اند. زنانی که می توانند عمیق ترین باورهای توحیدی را در زندگی روزمره شان متجلی کنند.

حضرت امام خمینی درباره حضور زنان همدوش مردان چنین فرمودند: «خانمها برای اینکه یک چیزی مثلاً دستشان بیاید یا یک فرض کنید که صاحب منصب بشوند نمی آیند بیرون، خودشان و بچه هایشان را به کشتن بدهند. این اسلام و قرآن است که خانمها را آورده است بیرون و همدوش مردها بلکه جلوتر از مردها وارد در صحنه سیاست کرده» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۳، ص ۲۶).

همیشه از اثرگذاری و نقش خانمها در جامعه صحبت می شد و مخالفان و موافقان خودش را هم داشت. اما جنگ رمضان ثابت کرد که حرکت های اثرگذار در جامعه جز با حضور بانوان میسر نخواهد شد. همان گونه که در تجمعات شبانه شاهد هستیم که بانوان چطور پیشرو و پرچم دار بودند و خانواده خود را هم به میدان آورده اند. بانوان چه در نقش همسر و چه در نقش مادر در راه دفاع از وطن پیشرو بودند و اقدامات مؤثری هم در جنگ اخیر انجام دادند.

رهبر شهید انقلاب بارها فرموده بودند: «..اگر زنان در يك حرکت حضور پیدا بکنند، يك حضور جدی و آگاهانه و از روی بصیرت، آن حرکت به طور مضاعف پیشرفت خواهد کرد».^۱ حضور مقتدرانه بانوان در ایام پرتلاطم نبرد رمضان، صدق

۱. <https://farsi.khamenei.ir/newspart-print?tid=.> ۴۰۰۴&npt=۲ اجلاس جهانی زنان و بیداری

این کلام الهی را بیش از پیش روشن کرد و بانوان ثابت کردند علمداران اصلی جریان «بعثت مردم» هستند.

باید اشاره کرد که جنگ رمضان تنها عرصه نبرد نظامی نبود، بلکه تجلی گاه الگوی سوم زنانی بود که نه در حاشیه، بلکه در متن مدیریت بحران کشور خوش درخشیدند. در این مدت، توانمندی بانوان در مدیریت بحران و شرایط اضطراری جنگ، به شکلی شگفت به نمایش گذاشته شد. هوشمندی زنان در حفظ آرامش روانی خانواده و همزمان حضور فعال در سنگرهای پشتیبانی، نشان دهنده یک «مدیریت تاب آور» است. حضور زنان در این برهه، حضوری «پیشران» و «خط شکن» می باشد. زنان نه به عنوان پیرو، بلکه به عنوان اولین گروه هایی که صفوف تجمعات شهری و مراسمات ملی را شکل می دادند، دیده شدند. این حضور حماسی، به ویژه در لحظات سختی مثل شهادت رهبری، موتور محرک جامعه برای ادامه مقاومت بود.

رهبری شهید فرموده اند: «زن مسلمان ایرانی تاریخ جدیدی را پیش چشم زنان جهان گشود.... زنانی که اوج احساس و لطف و رحمت زنانه را با روح جهاد و شهادت و مقاومت درآمیختند و مردانه ترین میدان ها را با شجاعت و اخلاص و فداکاری خود فتح کردند»^۱.

۱. - <https://farsi.khamenei.ir/newspart>

۳۸۲۸۳#۱۷۰۶&tid=۱۳۹۱&year=۴&nt=۲۲۱۳&index?id=

۱۳۹۱/۱۲/۱۶

منابع و مآخذ

۱. قرآن
۲. ابن سعد محمد بن سعد، ۱۳۶۹ ش، طبقات الکبری، لبنان، دارالکتب العلمیه
۳. ابن حجر عسقلانی احمد بن علی، ۱۳۷۴ ش، الاصابه، لبنان، دارالکتب العلمیه
۴. ابن حنبل احمد بن محمد، بی تا، مسند، جده، دارالمنهاج
۵. ابن اثیر، ۱۴۲۷ ه، اسد الغابه، بیروت، انتشارات دارالکتب العربی
۵. الترمذی محمد بن عیسی، بی تا، سنن الترمذی، بی نا، بی جا
۶. خمینی روح الله، ۱۳۸۹، صحیفه امام، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی
۷. دخیل علی محمد علی، ۱۴۱۲ ق، اعلام النساء، لبنان، الدار الاسلامیه
۸. کلینی محمد بن یعقوب، ۱۴۰۵ ق، فروع الکافی، بیروت لبنان، دارالاضواء
۹. محلاتی ذبیح الله، بی تا، ریاحین الشریعة، تهران، دارالکتب الاسلامی
۱۰. متقی هندی علی بن حسام الدین، ۱۴۱۹ ه، کنز العمال، بیروت، دارالکتب العلمیه
۱۱. واقدی محمد بن عمر، ۱۴۰۹ ق، المغازی، لبنان، موسسه الاعلمی